

DOI:10.26104/NNTIK.2023.17.48.070

Иймангазиева А.И.

АШЫМ ЖАКЫПБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЗАТ
АТООЧТУК АНТОНИМДЕРДИН ЖАСАЛЫШЫ

Иймангазиева А.И.

ФОРМИРОВАНИЕ АНТОНИМОВ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АШЫМА ДЖАКЫПБЕКОВА

A. Iimangazieva

FORMATION OF ANTONYMS OF NOUNS IN THE
WORKS OF ASHYM DZHAKYRBEKOV

УДК: 376.37/811.161.82

Кыргыз тили илиминде зат атоочтор синтаксистик жактан жасалышына карай кандай бөлүштүрүлсө, зат атоочтук антонимдерди да ошол системага салып, жасалыш жолдоруна токтолдук. Аталган макалада зат атоочтук антонимдердин жасалуу жолдорунунун табиятын ачууга аракет кылмакчыбыз. Бир гана айырмасы кыскартылган зат атоочтор жазуучунун көркөм тилинде кездешпейт. Макаладагы бардык лексикалык антонимдер белгилүү жазуучу Ашым Жакыпбековдун көркөм чыгармаларынын мазмунунан алынды. Антонимдердин синтаксистик жол менен жасалышында кош, кошмок жана кош менен кошмок зат атоочтордон түзүлгөн антонимдерди да кезиктирдик. Синтаксистик жол менен жасалган антонимдер маанисине карай нагыз, толук эмес ошол эле учурда контексттик дагы антонимдерди түзө алышат. Лексикалык антонимдер көбүнчө даяр материал катары нагыз антонимдерди чагылдырса, толук эмес, контексттик антонимдер жазуучунун сүрөттөө калеминен көз каранды десек жаңылышпайбыз.

Негизги сөздөр: зат атооч, лексика, синтаксис, антонимдердин типтери, талдоо.

В науке о кыргызском языке мы поставили антонимы существительных в одну систему и сосредоточились на способе образования имен существительных. В данной статье мы попытаемся раскрыть природу способов образования антонимов существительных. Разница только в том, что в художественном языке писателя не встречаются укороченные существительные. В статье все лексические антонимы взяты из содержания художественных произведений известного писателя Ашима Жакыпбекова. В синтаксическом построении антонимов мы также встречаем антонимы, образованные от двойных существительных. Синтаксически образованные антонимы не являются полными по смыслу, но могут быть созданы и контекстуальные антонимы. Лексические антонимы часто отражают реальные антонимы как готовый материал, а контекстуальные антонимы зависят от пера писателя.

Ключевые слова: имена существительные, лексика, синтаксис, типы антонимов, анализ.

In the science of the Kyrgyz language, we put the antonyms of nouns in one system and focused on the method of formation of nouns. In this article we will try to reveal the nature of the ways of forming antonyms of nouns. The only difference is that there are no shortened nouns in the writer's artistic language. In the article, all lexical antonyms are taken from the content of the works of fiction by the famous writer Ashim Zhakypbekov. In the syntactic construction of antonyms, we also find antonyms formed from double and double nouns. Syntactically formed antonyms are not complete in

meaning, but contextual antonyms can also be created. Lexical antonyms often reflect real antonyms as finished material, and contextual antonyms depend on the pen of the writer.

Key words: nouns, vocabulary, syntax, types of antonyms, analysis.

Негизги сөз түркүмдөрүнүн башаты зат атооч менен башталат. Зат атооч сөздөр тилдин, тактап айтканда, лексиканын негизги ядросу болуп саналат. Башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, зат атооч лексиканын көөнөрбөс уюткусу экенин таанууга болбойт. Кыргыз тилинин лексикасында да зат атооч сөздөр чоң мааниге ээ. Ошону менен бирге антонимдерди түзгөн сөздөрдүн тизмегинде да, зат атоочтордун орду чоң. А.Жакыпбековдун көркөм дүйнөсүнөн зат атоочтук антонимдердин жасалыш жолдорун иликтөөгө алдык. Кыргыз тилиндеги зат атоочтор эки жол менен, тактап айтканда, морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат. Жогорудагы жасалуу жолдору жазуучунун кебиндеги антонимдеринде да учурайт. Синтаксистик жол менен жасалаган лексикалык зат атоочтор тил илиминде үчкө бөлүнсө, автордун кебинен кош, кошмок зат атоочтордон турган татаал антонимдер да кездештирдик. Ашым Жакыпбековдун чыгармаларында кыскартылган зат атооч жана ушул формадагы антонимдер жок. Кош зат атоочтордон турган антонимдерге бир катар мисалдарды келтирсек: *Казганактаган калың эл боор таяна эки беттеп жарданып, атчан-жөөсү аралаш, аба жаарып турду* [4, 318-б.]. *Камек-бышыгын тандабай үзүп, кайра жолго түшкөндө: «Кап, мага кырсык болбогондо...» деп аксап басар элем* [2, 135-б.]. – *Атаңдын көрү дүнүйө бок, кытай көп да, кыргыздын аз болуп калганын кантейин! - деп тамаша-чыны билинбей кыйкырып чапты* [4, 142-б.].

Жогорудагы биринчи сүйлөмдөгү *атчан-жөөсү* деген кош сөздөн турган зат атоочко токтолсок. *Ат+ча+н* - уңгу зат атоочко атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу аз өнүмдүү –ча мүчөсү жана табыш жөндөмөсүнүн сөз өзгөртүүчү мүчөсү жалганды. *Жөө + сы* – уңгуга үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганды. *Атчан, жөөсү* түзүлүшүнө карай татаал, жалпы аттарды атап, адамзаттык, конкреттүү, жекелик

сандагы, табыш жана атооч жөндөмөсүндө турушту. Татаал сүйлөмдүн мазмунунда келип, толуктоочтун милдетин аткарышты.

Атчан↔жөөсү – адамдарга карата колдонулуп, биринчи сыңар адамдын ат минип, ат үстүндө экенин билдирсе, экинчиси, тескерисинче улоосуз, атка минбей жөө экенин туюндурат. Чыгармада да ушул маанилер камтылган. Жогорудагы антонимдерде карама-каршылык бир гана атка байланыштуу. Адам ат менен же жөө экенин берүүдө аталган антонимдер жардамга келет. Бул антонимдердин компонентиндеги сөздөрдүн ордун башка сөздөр алмаштыра албайт, туруктуулукка ээ. Аты жок келе жатат, ат минбей жөө келе жатат деген өңдүү сүйлөмдөрдү колдонуп, кээде гана жогорудагы сөздөрдү адамдын абалын тереңирээк ачып берүүдө колдонулду. Анда да баары бир сөз ат жөнүндө, анын адамда бар же жок экенине байланыштуу. Тилде, кепте атчан, жөө деген сөздөрдү колдонулду. Жогорудагы антонимдерде карама-каршылык андан ары өркүндөбөгөн, ушул деңгээлде катып калган нагыз антонимдер болуп саналат. Бирок ошого карабастан, турмуштук зарылдыктан улам жогорудагы антонимдер дайыма коштоолуп айтылып, активдүү эмес, пассивдүү колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Камек↔бышыгын - камек тубаса уңгуда турду, бышыгын – туунду уңгу, быш + ык + ы+n(этиштен зат атооч жасоочу – аз өнүмдүү мүчөсү, үчүнчү жактын таандык мүчөсү, табыш жөндөмөсүнүн сөз өзгөртүүчү мүчө). Аталган антонимдер түзүлүшүнө карай татаал, жалпы аттарды, адамзаттык эмес, конкреттүү, жекелик сандагы, атооч, табыш жөндөмөсүндө турушту. Татаал сүйлөмдүн тутумунда келип, бышыктоочтун милдетин аткарышты. *Камек* – Талас диалектисинде колдонулат. Бул диалекти сөздүн чыгармада колдонулушунун себеби, авторго байланыштуу. Жазуучу Ашым Жакыпбеков айтылуу Манас бабабыздын мекени болгон Таластын кулуну. *Камек* - Талас диалектисинде эки маанини түшүндүрөт. 1. Бакча өсүмдүктөрүнүн бышпай, жетилбей калганы. 2. Бак дарактын көк сабагынын ушуга окшош жыты [5, 679-б.]. Ал эми бышык деген сөздүн да эки мааниси бар. Биринчиси, аты айтып тургандай эле жер-жемиштерге, мөмөлөргө, дан азыктарына карата колдонулат. Алардын бышканын, бышып жетилгенин, тактап айтканда, чийки эмес экенин тастыктайт. Экинчи мааниси адамдын образын сүрөттөөдө колдонулуп, турмушка чыдамдуу, чыйрак, өзүн тың алып жүрүүсүн түшүндүрөт. Чыгармада эки сөздүн тең биринчи маанилери берилген. Апасмат башка балдарды баш-тап, коон урдоо үчүн башка бирөөнүн жерине кирерде капасынан бутун кокустатып алып, башкалар чийки-бышыгына карабай коондорду үзүп чыгышканда, каап, бутумду кокустатып албаганда деп өкүнгөнү баяндалат. Чынында, бутун кокустатып албаган, балдарга эр жүрөк болуп көрүнгөнү менен ички жан дүйнөсүндө андай

эмес, коркуп аткан сезимин жашыруу үчүн, калп эле кырсыктап жатат. Жазуучу, коонго карата камек-бышыгын деген антонимди колдонуу менен Апасматтын сырткы көрүнүшүндө, өзүн башка адамдарга таанытуудагы эр жүрөктүү көрүнүшүнүн жалган экенин, жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө катылган коркуу сезимин ачып берди. Балким, автор коондун чийки-бышыгын сүрөттөбөгөндө Апасматтын жогорудагы сапаты анча ачыкка чыкмак эмес. *Камек-бышыгын* деген антонимди колдонуу аркылуу кейипкердин образын берүүдө экспрессивдүүлүк маани күчөтүлдү. Аталган антонимдерде бир гана мөмө-жемиштердин сыпаттоодо колдонулат. Демек, күнүмдүк жашообузда зарылчылык болсо гана колдонулат. Колдонулуш чөйрөсү да боюнча да чектелген. Себеби, Талас аймагында жашаган адамдардын кебинде активдүү колдонулат. Кыргыз адабий тилинде камек диалектисинин ордуна чийки сөзү колдонулат. *Бышык, чийки* антонимдери кебибизде активдүүлүккө ээ. *Камек-бышык* контексттик антонимдер болуп саналат. Ал эми үчүнчү мисалдагы *тамаша-чыны* кош зат атоочтук антонимдери чыгармада Жолойдун кыргыздарга кол салышында Кутубийдин фразасын баяндап келип, жазуучу жогорудагы антонимдерди камтып кеткен. Романда Кутубий: “ – *Атаңдын көрү дүнүйө бок*”, - деп дүйнөнү жектеп атканын, кытайлардын көптүгүнө суктанып, кыргыздардын аздыгына жаны кейип жатканын билдирбей, кыйкырып чаап кеткенинин жыйындысы *тамаша-чыны* деген антонимге барып такалат. Эгерде тамаша сөзүнүн ордуна калп, жалган деген сөздөр колдонулса, Кутубийдин образын түшүнүүдө окуп жаткан окурман чаташуу туш келмек. *Тамаша-чыны* антониминин негизинде кейипкердин жан дүйнөсүндөгү мүдөсүн, көксөсүн, капалыгын таңуулай алдык. Кутубий чынында кыргыздын саны боюнча кытайлар тең келбей калганына ичи ачышып жатат, ошого карабай, намыс талашып согуш таласына кирди. *Тамаша-чыны* – кош зат атоочтору – тубаса (тамаша) жана туунду (чын + ы) уңгудан турган, татаал зат атоочтор, жалпы, адамзаттык эмес, абстрактуу, жекелик сандагы, атоо жөндөмөсүндө турган зат атоочтор. Татаал сүйлөмдүн тутумунда коштоолуп келип, бышыктоочтун милдетин аткарышты. *Тамаша* – пикир алышууда чындык менен калп аралаш камтылып, көңүл көтөрүү, күлүү максатында айтылган сөздөрдүн тизмеги. Чындык менен жалганды бир бүтүндүккө камтып турат. *Чыны (чын)* – сөзү, бир маалыматтын, нерсенин калп эмес, даана, туура экенин туюндурат. Аталган антонимдер абстрактуу карама-каршылыкты туюндурду. Адабий тилибизде негизи чын – калп антонимдери нагыз антонимдер болуп саналат. Текстте берилген антонимдин биринчи түгөйү мааниси боюнча калп сөзүнө караганда чындыкка жакын. Калп менен чын карама-каршылыктын акыркы чектерин билдирсе, жогорудагы антоним калп менен чындын

ортосундагы маанини билдирет. Логикалык жактан караганда биресе чындыкка, биресе калпка жакындык маанини камтып, ошону менен бирге карама-каршылык маанини чагылдырат. Кебибизде калп-чын антонимдериндей эле активдүү колдонулат. Демек, жогорудагы антонимдерде карама-каршылык маани жарым-жартылай гана сакталгандыктан толук эмес антонимдердин катарына коштук.

Кошмок зат атоочтук антонимдер: – *Айгашка!* – деп жиберген үнүн өз кулагы укту [1, 15-б.]. *Аба жарып, жебедей сызылып келаткан ат Осмондун Суркоёну экен* [1, 15-б.]. Айлындагы **аксакал, көксакалдарды** чакыртты [4, 216-б.].

Кыргыздардын элдик оозеки, профессионал чыгармаларында, кадимки тарыхыбызда, бүгүнкү күндө да жылкы тукумуна, тулпарларга атайы ысым ыйгарган учурларга күбө болуп келебиз. Бул да болсо элибиздин илгерки жоокерчилик замандан бүгүнкү күнгө чейин ат жалында жашоо кечирүүбүздөн көз каранды. Жаныбарлардан ичинен жылкыларга кыргыздар өзгөчө аяр мамиле кылабыз. Элибизде “Ат сыйлаган жөө калбайт”; “Ат адамдын канаты” деген макал-лакаптар да бекеринен айтылган эмес. Улуттук оюндарыбызда ат оюндары да басымдуулук кылат. Жогорудагы антонимдердин компоненттери тулпарлардын энчилүү аттарынан түзүлдү. Чыгармада Кылычбектин тулпары Айгашка, Осмондуку Суркоён деп аталган. Байгеге чабылганда Кылычбек маарага биринчи келе жаткан күлүктү Айгашка экен деп сүйүнүп жатса, ал Суркоён болуп чыкты. Кылычбек жаздым көрүп алган. Кылычбектин сүйүнүчүн Айгашка, күйүтүн Суркоён ачып берди. Текстте карама-каршылык байгеге чабылган күлүктөрдүн биринчи жана экинчи келгенинде. Демек, тулпарлардын аралыктарды басып өтүү ылдамдыгын натыйжасы сан атооч сөздөр менен эмес, күлүктөр менен белгиленди. Тексттен тышкары караганда синоним сөздөр болуп саналат. Бирок, чыгармада эки күлүк байгеге чабылганда бири-бирине каршы коюлду. Биз, аталган антонимдерди контексттик антонимдердин катарына коштук. Биринчи сүйлөмдөгү *Айгашка* ↔ *Суркоёну* кошмок сөздөрдөн турган зат атоочтук антонимдердин табиятына токтолсок, аты айтып тургандай эле кошмок сөздөрдөн түзүлгөн. Алар төмөндөгүдөй сөздөр ай+кашка, сур+коён+ы (3 жактын таандык мүчөсү). Алар зат атоочтун категориялары боюнча төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ, туунду унгу, татаал, энчилүү, адамзаттык эмес, жекелик санда, атооч жөндөмөдө. Сүйлөмдө ээ жана аныктоочтук милдет аткарышты. Жогорудагы эле жасалуу жолу кийинки мисалда да сакталган. *Аксакал* ↔ *көксакалдарды* – ак, көк, сакал сөздөр кошмоктолуп, татаал зат атоочторду түзүштү. Кошмок сөздүн экинчи сыңарына көптүк –лар, табыш жөндөмөсүнүн сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү жалганды. Зат атоочтун категориялары боюнча татаал, туунду

унгуларда, жалпы, адамзаттык, конкреттүү, көптүк сандагы, табыш жөндөмөдө. Сүйлөм синтаксисинде толуктоочтун милдетин аткарышты. Аталган антонимдер сын атооч сөздөр сыяктуу көрүнгөнү менен семантикалык маанилери боюнча айырмаланат. *Аксакал* – кыргыздарда сакалы агарып, жашы өтүп калган, нарк-насилдүү адамды аташат. Ал эми көк сакал - коомубузда ак сакалга караганда статусу ылдый, ак сакал жеткен даражага жете элек орто курактуу адамдарга карата айтылат. Ак, көк сөздөрүнүн сакал сөзүнө кошмоктолуп келиши менен жогорудагы маанилерди билдирет. Эгерде эки сөз кошулуп айтылбаса сакал сөзү адамдын же эчкинин ээгиндеги сакалын гана түшүндүрүп калат. Тексттен алкагында эмес, өзүнчө бөлүп карасак, жалпысынан синонимдер болуп саналат. Эгерде сакалдын ак же көк экенине токтолсок, өңүтүсү боюнча бири-биринен айырмала-нып турганын байкайбыз. Аталган антонимдер өзүлөрүнүн түз маанисинде мына ушундай көрүнүшкө ээ. Ал эми текстте өтмө маанилери колдонулду. Бир сүйлөмдүн тутумунда келип, катар жайгашышты. Нерсенин сын-сыпатын эмес, адамдардын жаш курагын, коомдо алган статусун туюндурду. Демек, карама-каршылыкты контекст аркылуу баамдадык. Конкреттүү да, абстракттуу карама-каршылыкты туюндуруп, толук эмес антонимдерди түзүштү.

Антонимдин курамын түзгөн компоненттердин бири кош зат атоочто, экинчиси кошмок зат атоочто келген учурлар да А.Жакыпбековдун чыгармаларын иликтөөдө күбө болдук. Сөзүбүздү бир катар мисалдар тастыктайт. Мисалы: *токой* ↔ *ээн талаа*; *аска* ↔ *бордуу чап*; *адырлар* ↔ *аң-жарлар*; *жаши* ↔ *жарамдуу аскер*; *түнттүн* ↔ *ачык күнөс* ж.б. антонимдер бар. *Токой* кандай түгөнгөнүн сезбей калдым [2, 102-б.]. *Бет алдыман ээн талаа* ачыла бергенде жылан кууган үйдөн ыргып чыккандай болдум [2, 102-б.]. *Мына ошолордун бири, так дарыяга суурулуп чыгып турган, тумшуктун чокусунда бийиктиги үч-төрт метрчилик аска* бар экен. Анын асты суунун жээгине чейин тик эңкейиштеп түшкөн *бордуу чап* [3, 125-б.]. *Жондору дүздүйгөн жалпак адырлар*, аларды салаа-салаа жырган жошо топурак, *аң-жарлар*, өрт жалмап капкара болуп түнөрүп жаткан аңыздар [3, 175-б.]. *Ар-ар жерин кыян суу жеп, жарлары чакан-чакан борлуу аска* болуп калган [3, 125-б.]. *Бир жыл өтпөй жаши болсо да жарамдуу аскер* куралып, курал-жарак кадыресе камдалып калды [4, 106-б.]. *Адамдын буту баспаган түнттүн* ортосунда үй ордундай *ачык күнөс* бар экен, ошол аралды тандашты [4, 47-б.].

Автордун чыгармасында карама-каршылык ар кыл формада, ар түрдүү типтерде берилип, лексикалык, кептик антонимдерге бай экенин иликтөөбүздө күбө болдук. Макалада зат атоочтук антонимдердин

синтаксистик жол менен жасалышына гана токтолдук. Лексикология илиминде антонимдер темасы ары татаал, ары кызыктуу экенине баамдадык.

Адабияттар:

1. Жакыпбеков, А. Биз атасыз өскөнбүз [Текст] // А.Жакыпбеков. - Фрунзе: Кыргызтан, 1969. - 240 б.
2. Жакыпбеков А. Катаал багыт [Текст] // А.Жакыпбеков. - Фрунзе: Мектеп. 1966. - 159 б.
3. Жакыпбеков А. Кыргыз эл жомоктору [Текст] // А.Жакыпбеков. - Фрунзе: Мектеп, 1981. - 220 б.
4. Жакыпбеков, А. Теңири Манас [Текст] // А.Жакыпбеков. - Бишкек: Кыргызтан, 1995. - 555 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I-II. [Текст]. - Бишкек, 2019.
6. Иймангазиева А.И. Ашым Жакыпбековдун чыгармаларындагы нагыз антонимдер. // А.И. Иймангазиева. Научный журнал. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2020. №3 с.154-158. [Эл.ресурс] / Режим доступа:<http://www.science-journal.kg/ru/journal/2/archive/13569>.
7. Иймангазиева А.И. Антонимы природных явлений в романе “Теңири Манас” Ашыма Джакыпбекова. 2022. - №4 с. 262-265. [Эл. ресурс] / Режим доступа: <http://www.science-journal.kg/ru/journal/1/archive/15376>